

آشنایی با معماری اسلامی ایران

تألیف
استاد محمد کریم پیرنیا

تدوین
غلامحسین معاریان

کتابخانه تخصصی فایلهای معماری
تاریخ: ۸۵-۹-۶
شماره ثبت: ۱۱۱۴۴

۸۵
۸۰
۸۸
۱۴۸
۱۴۹
۱۵۱
۱۵۲
۱۵۳
۱۵۴
۱۵۵
۱۵۶
۱۵۷
۱۵۸
۱۵۹
۱۶۰
۱۶۱
۱۶۲
۱۶۳
۱۶۴
۱۶۵
۱۶۶
۱۶۷
۱۶۸
۱۶۹
۱۷۰
۱۷۱
۱۷۲
۱۷۳
۱۷۴
۱۷۵
۱۷۶
۱۷۷
۱۷۸
۱۷۹
۱۸۰
۱۸۱
۱۸۲
۱۸۳
۱۸۴
۱۸۵
۱۸۶
۱۸۷
۱۸۸
۱۸۹
۱۹۰
۱۹۱
۱۹۲
۱۹۳
۱۹۴
۱۹۵
۱۹۶
۱۹۷
۱۹۸
۱۹۹
۲۰۰
۲۰۱
۲۰۲
۲۰۳
۲۰۴
۲۰۵
۲۰۶
۲۰۷
۲۰۸
۲۰۹
۲۱۰
۲۱۱
۲۱۲
۲۱۳
۲۱۴
۲۱۵
۲۱۶
۲۱۷
۲۱۸
۲۱۹
۲۲۰
۲۲۱
۲۲۲
۲۲۳
۲۲۴
۲۲۵
۲۲۶
۲۲۷
۲۲۸
۲۲۹
۲۳۰
۲۳۱
۲۳۲
۲۳۳
۲۳۴
۲۳۵
۲۳۶
۲۳۷
۲۳۸
۲۳۹
۲۴۰
۲۴۱
۲۴۲
۲۴۳
۲۴۴
۲۴۵
۲۴۶
۲۴۷
۲۴۸
۲۴۹
۲۵۰
۲۵۱
۲۵۲
۲۵۳
۲۵۴
۲۵۵
۲۵۶
۲۵۷
۲۵۸
۲۵۹
۲۶۰
۲۶۱
۲۶۲
۲۶۳
۲۶۴
۲۶۵
۲۶۶
۲۶۷
۲۶۸
۲۶۹
۲۷۰
۲۷۱
۲۷۲
۲۷۳
۲۷۴
۲۷۵
۲۷۶
۲۷۷
۲۷۸
۲۷۹
۲۸۰
۲۸۱
۲۸۲
۲۸۳
۲۸۴
۲۸۵
۲۸۶
۲۸۷
۲۸۸
۲۸۹
۲۹۰
۲۹۱
۲۹۲
۲۹۳
۲۹۴
۲۹۵
۲۹۶
۲۹۷
۲۹۸
۲۹۹
۳۰۰
۳۰۱
۳۰۲
۳۰۳
۳۰۴
۳۰۵
۳۰۶
۳۰۷
۳۰۸
۳۰۹
۳۱۰
۳۱۱
۳۱۲
۳۱۳
۳۱۴
۳۱۵
۳۱۶
۳۱۷
۳۱۸
۳۱۹
۳۲۰
۳۲۱
۳۲۲
۳۲۳
۳۲۴
۳۲۵
۳۲۶
۳۲۷
۳۲۸
۳۲۹
۳۳۰
۳۳۱
۳۳۲
۳۳۳
۳۳۴
۳۳۵
۳۳۶
۳۳۷
۳۳۸
۳۳۹
۳۴۰
۳۴۱
۳۴۲
۳۴۳
۳۴۴
۳۴۵
۳۴۶
۳۴۷
۳۴۸
۳۴۹
۳۵۰
۳۵۱
۳۵۲
۳۵۳
۳۵۴
۳۵۵
۳۵۶
۳۵۷
۳۵۸
۳۵۹
۳۶۰
۳۶۱
۳۶۲
۳۶۳
۳۶۴
۳۶۵
۳۶۶
۳۶۷
۳۶۸
۳۶۹
۳۷۰
۳۷۱
۳۷۲
۳۷۳
۳۷۴
۳۷۵
۳۷۶
۳۷۷
۳۷۸
۳۷۹
۳۸۰
۳۸۱
۳۸۲
۳۸۳
۳۸۴
۳۸۵
۳۸۶
۳۸۷
۳۸۸
۳۸۹
۳۹۰
۳۹۱
۳۹۲
۳۹۳
۳۹۴
۳۹۵
۳۹۶
۳۹۷
۳۹۸
۳۹۹
۴۰۰
۴۰۱
۴۰۲
۴۰۳
۴۰۴
۴۰۵
۴۰۶
۴۰۷
۴۰۸
۴۰۹
۴۱۰
۴۱۱
۴۱۲
۴۱۳
۴۱۴
۴۱۵
۴۱۶
۴۱۷
۴۱۸
۴۱۹
۴۲۰
۴۲۱
۴۲۲
۴۲۳
۴۲۴
۴۲۵
۴۲۶
۴۲۷
۴۲۸
۴۲۹
۴۳۰
۴۳۱
۴۳۲
۴۳۳
۴۳۴
۴۳۵
۴۳۶
۴۳۷
۴۳۸
۴۳۹
۴۴۰
۴۴۱
۴۴۲
۴۴۳
۴۴۴
۴۴۵
۴۴۶
۴۴۷
۴۴۸
۴۴۹
۴۵۰
۴۵۱
۴۵۲
۴۵۳
۴۵۴
۴۵۵
۴۵۶
۴۵۷
۴۵۸
۴۵۹
۴۶۰
۴۶۱
۴۶۲
۴۶۳
۴۶۴
۴۶۵
۴۶۶
۴۶۷
۴۶۸
۴۶۹
۴۷۰
۴۷۱
۴۷۲
۴۷۳
۴۷۴
۴۷۵
۴۷۶
۴۷۷
۴۷۸
۴۷۹
۴۸۰
۴۸۱
۴۸۲
۴۸۳
۴۸۴
۴۸۵
۴۸۶
۴۸۷
۴۸۸
۴۸۹
۴۹۰
۴۹۱
۴۹۲
۴۹۳
۴۹۴
۴۹۵
۴۹۶
۴۹۷
۴۹۸
۴۹۹
۵۰۰
۵۰۱
۵۰۲
۵۰۳
۵۰۴
۵۰۵
۵۰۶
۵۰۷
۵۰۸
۵۰۹
۵۱۰
۵۱۱
۵۱۲
۵۱۳
۵۱۴
۵۱۵
۵۱۶
۵۱۷
۵۱۸
۵۱۹
۵۲۰
۵۲۱
۵۲۲
۵۲۳
۵۲۴
۵۲۵
۵۲۶
۵۲۷
۵۲۸
۵۲۹
۵۳۰
۵۳۱
۵۳۲
۵۳۳
۵۳۴
۵۳۵
۵۳۶
۵۳۷
۵۳۸
۵۳۹
۵۴۰
۵۴۱
۵۴۲
۵۴۳
۵۴۴
۵۴۵
۵۴۶
۵۴۷
۵۴۸
۵۴۹
۵۵۰
۵۵۱
۵۵۲
۵۵۳
۵۵۴
۵۵۵
۵۵۶
۵۵۷
۵۵۸
۵۵۹
۵۶۰
۵۶۱
۵۶۲
۵۶۳
۵۶۴
۵۶۵
۵۶۶
۵۶۷
۵۶۸
۵۶۹
۵۷۰
۵۷۱
۵۷۲
۵۷۳
۵۷۴
۵۷۵
۵۷۶
۵۷۷
۵۷۸
۵۷۹
۵۸۰
۵۸۱
۵۸۲
۵۸۳
۵۸۴
۵۸۵
۵۸۶
۵۸۷
۵۸۸
۵۸۹
۵۹۰
۵۹۱
۵۹۲
۵۹۳
۵۹۴
۵۹۵
۵۹۶
۵۹۷
۵۹۸
۵۹۹
۶۰۰
۶۰۱
۶۰۲
۶۰۳
۶۰۴
۶۰۵
۶۰۶
۶۰۷
۶۰۸
۶۰۹
۶۱۰
۶۱۱
۶۱۲
۶۱۳
۶۱۴
۶۱۵
۶۱۶
۶۱۷
۶۱۸
۶۱۹
۶۲۰
۶۲۱
۶۲۲
۶۲۳
۶۲۴
۶۲۵
۶۲۶
۶۲۷
۶۲۸
۶۲۹
۶۳۰
۶۳۱
۶۳۲
۶۳۳
۶۳۴
۶۳۵
۶۳۶
۶۳۷
۶۳۸
۶۳۹
۶۴۰
۶۴۱
۶۴۲
۶۴۳
۶۴۴
۶۴۵
۶۴۶
۶۴۷
۶۴۸
۶۴۹
۶۵۰
۶۵۱
۶۵۲
۶۵۳
۶۵۴
۶۵۵
۶۵۶
۶۵۷
۶۵۸
۶۵۹
۶۶۰
۶۶۱
۶۶۲
۶۶۳
۶۶۴
۶۶۵
۶۶۶
۶۶۷
۶۶۸
۶۶۹
۶۷۰
۶۷۱
۶۷۲
۶۷۳
۶۷۴
۶۷۵
۶۷۶
۶۷۷
۶۷۸
۶۷۹
۶۸۰
۶۸۱
۶۸۲
۶۸۳
۶۸۴
۶۸۵
۶۸۶
۶۸۷
۶۸۸
۶۸۹
۶۹۰
۶۹۱
۶۹۲
۶۹۳
۶۹۴
۶۹۵
۶۹۶
۶۹۷
۶۹۸
۶۹۹
۷۰۰
۷۰۱
۷۰۲
۷۰۳
۷۰۴
۷۰۵
۷۰۶
۷۰۷
۷۰۸
۷۰۹
۷۱۰
۷۱۱
۷۱۲
۷۱۳
۷۱۴
۷۱۵
۷۱۶
۷۱۷
۷۱۸
۷۱۹
۷۲۰
۷۲۱
۷۲۲
۷۲۳
۷۲۴
۷۲۵
۷۲۶
۷۲۷
۷۲۸
۷۲۹
۷۳۰
۷۳۱
۷۳۲
۷۳۳
۷۳۴
۷۳۵
۷۳۶
۷۳۷
۷۳۸
۷۳۹
۷۴۰
۷۴۱
۷۴۲
۷۴۳
۷۴۴
۷۴۵
۷۴۶
۷۴۷
۷۴۸
۷۴۹
۷۵۰
۷۵۱
۷۵۲
۷۵۳
۷۵۴
۷۵۵
۷۵۶
۷۵۷
۷۵۸
۷۵۹
۷۶۰
۷۶۱
۷۶۲
۷۶۳
۷۶۴
۷۶۵
۷۶۶
۷۶۷
۷۶۸
۷۶۹
۷۷۰
۷۷۱
۷۷۲
۷۷۳
۷۷۴
۷۷۵
۷۷۶
۷۷۷
۷۷۸
۷۷۹
۷۸۰
۷۸۱
۷۸۲
۷۸۳
۷۸۴
۷۸۵
۷۸۶
۷۸۷
۷۸۸
۷۸۹
۷۹۰
۷۹۱
۷۹۲
۷۹۳
۷۹۴
۷۹۵
۷۹۶
۷۹۷
۷۹۸
۷۹۹
۸۰۰
۸۰۱
۸۰۲
۸۰۳
۸۰۴
۸۰۵
۸۰۶
۸۰۷
۸۰۸
۸۰۹
۸۱۰
۸۱۱
۸۱۲
۸۱۳
۸۱۴
۸۱۵
۸۱۶
۸۱۷
۸۱۸
۸۱۹
۸۲۰
۸۲۱
۸۲۲
۸۲۳
۸۲۴
۸۲۵
۸۲۶
۸۲۷
۸۲۸
۸۲۹
۸۳۰
۸۳۱
۸۳۲
۸۳۳
۸۳۴
۸۳۵
۸۳۶
۸۳۷
۸۳۸
۸۳۹
۸۴۰
۸۴۱
۸۴۲
۸۴۳
۸۴۴
۸۴۵
۸۴۶
۸۴۷
۸۴۸
۸۴۹
۸۵۰
۸۵۱
۸۵۲
۸۵۳
۸۵۴
۸۵۵
۸۵۶
۸۵۷
۸۵۸
۸۵۹
۸۶۰
۸۶۱
۸۶۲
۸۶۳
۸۶۴
۸۶۵
۸۶۶
۸۶۷
۸۶۸
۸۶۹
۸۷۰
۸۷۱
۸۷۲
۸۷۳
۸۷۴
۸۷۵
۸۷۶
۸۷۷
۸۷۸
۸۷۹
۸۸۰
۸۸۱
۸۸۲
۸۸۳
۸۸۴
۸۸۵
۸۸۶
۸۸۷
۸۸۸
۸۸۹
۸۹۰
۸۹۱
۸۹۲
۸۹۳
۸۹۴
۸۹۵
۸۹۶
۸۹۷
۸۹۸
۸۹۹
۹۰۰
۹۰۱
۹۰۲
۹۰۳
۹۰۴
۹۰۵
۹۰۶
۹۰۷
۹۰۸
۹۰۹
۹۱۰
۹۱۱
۹۱۲
۹۱۳
۹۱۴
۹۱۵
۹۱۶
۹۱۷
۹۱۸
۹۱۹
۹۲۰
۹۲۱
۹۲۲
۹۲۳
۹۲۴
۹۲۵
۹۲۶
۹۲۷
۹۲۸
۹۲۹
۹۳۰
۹۳۱
۹۳۲
۹۳۳
۹۳۴
۹۳۵
۹۳۶
۹۳۷
۹۳۸
۹۳۹
۹۴۰
۹۴۱
۹۴۲
۹۴۳
۹۴۴
۹۴۵
۹۴۶
۹۴۷
۹۴۸
۹۴۹
۹۵۰
۹۵۱
۹۵۲
۹۵۳
۹۵۴
۹۵۵
۹۵۶
۹۵۷
۹۵۸
۹۵۹
۹۶۰
۹۶۱
۹۶۲
۹۶۳
۹۶۴
۹۶۵
۹۶۶
۹۶۷
۹۶۸
۹۶۹
۹۷۰
۹۷۱
۹۷۲
۹۷۳
۹۷۴
۹۷۵
۹۷۶
۹۷۷
۹۷۸
۹۷۹
۹۸۰
۹۸۱
۹۸۲
۹۸۳
۹۸۴
۹۸۵
۹۸۶
۹۸۷
۹۸۸
۹۸۹
۹۹۰
۹۹۱
۹۹۲
۹۹۳
۹۹۴
۹۹۵
۹۹۶
۹۹۷
۹۹۸
۹۹۹
۱۰۰۰

آشنایی با معماری اسلامی ایران

«ساختمانهای درون شهری و برون شهری»

۱۲۵
ص ۱۲۵

تألیف: استاد محمد کریم پیرنیا
تدوین: غلامحسین معماریان

۱۱۶	۵۷
۱۴۳	۶۱
۱۴۸	۶۷
۱۸۴	۷۲
۲۰۶-۸	۷۴
	۷۷
	۷۵
	۸۹
	۹۹
	۱۰۸

بنام نور دگار
چون جامه آرد ز ریش زلف از دست است
دگر هیچ مکتوب نام نیست
در دینت نیز بندهم صفت آفریننده
لعل لب و لبت گرام
که رخ گردآوری و دور از گفتگو
در به و برجم ترا گشته است
پندارم که از این دوری
بفرستد زهر و عیش
فرا تو میسر
و آملی

توضیح چند نکته

با حمد و سپاس خداوند متعال که توفیق تدوین و گردآوری کتابی دیگر از استاد گرامی را به اینجانب عنایت فرمود و با تشکر از ایشان که افتخار تهیه این کار بزرگ را به این شاگرد خود اعطاء نمودند. لازم دیدم قبل از مطالعه کتاب نظر عزیزان خواننده را به چند نکته جلب نمایم:

— این کتاب، همچون کتاب شیوه‌های معماری ایرانی، مجموعه‌ای از مقالات، درسها و سخنرانیهای استاد می‌باشد.

— در چند بخش کتاب و از جمله بخش خانه، حمام، آب‌انبار، مدرسه و باغ کلاً از درسها و مصاحبه‌های ایشان استفاده شده است. چند عنوان دیگر مثل پادیاو، بادگیر و خیشخان و... کاملاً از مقالات و مبحث بازار، ترکیبی از درسها و مقالات ایشان است.

— به فرموده استاد بخشهایی از متن که از درسهای ایشان اخذ شده است بصورت عامیانه تدوین شده است.

— مطالب نقل شده از دیگر منابع، با علامت نقل قول آورده شده و در پاورقی‌ها نیز نام مراجع آنها ذکر شده است.

— نقشه‌ها و عکسهای برگرفته از سایر منابع با ذکر نام آنها آورده شده است.

— در انتهای کتاب فهرستی از برخی آثار استاد محترم با توجه به تسلسل زمانی آنها آورده شده است.

— متأسفانه با وجود علاقه زیادی که برای چاپ تعدادی از نقشه‌های خوب دانشجویانم در دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران در این کتاب داشتم، بدلیل رعایت بعضی مسائل از این کار خودداری نمودم.

در اینجا شایسته است از ریاست محترم دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران جناب آقای مهندس مصطفی نورالدین که با مطالعه دقیق متن نظرات بسیار ارزشمندی در جهت تصحیح و تدوین بهتر کتاب ارائه نمودند تشکر نمایم.

در تدوین این نوشته عزیزانی چند مرا یاری کردند که ضمن تشکر، نام ایشان آورده می‌شود:

— استاد گرامی جناب آقای مهندس جذبی بخاطر ارائه دست‌نویسهایی درباره موضوع؛

— مسئولین محترم معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران؛

— مسئول و کارکنان انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران؛

— برادر عزیز جناب آقای امیرحسین زند خوشنویس کتاب؛

— و دانشجویانی که از نقشه‌های آنها در این کتاب استفاده شده است.

با تشکر غلامحسین معماریان

مهر ماه ۱۳۷۰

پیوست پنجم

فهرست

مقدمه	۱
بخش اول: بناهای تاریخی در حکم بخشی از شناسنامه فرهنگی است	۲۳
بخش دوم: مسجد	۳۷
بخش سوم: مدرسه	۹۱
بخش چهارم: بازار	۱۱۹
بخش پنجم: خانه	۱۵۳
بخش ششم: حمام	۱۹۷
بخش هفتم: آب انبار	۲۱۳
بخش هشتم: رباط - ساباط - خان - کاروانسرا	۲۲۹
بخش نهم: میله‌ها و مناره‌های راهنما	۲۶۳
بخش دهم: باغ	۲۸۵
پیوست نخست: مردم‌واری در معماری ایرانی	۳۱۵
پیوست دوم: یادیاو	۳۱۹
پیوست سوم: بادگیر و خیشخان	۳۳۱
پیوست چهارم: در و پنجره در معماری ایران	۳۴۷
پیوست پنجم: شرایط اقلیمی کویر و مسایل مربوط به بناهای خشتی	۳۷۱
واژه‌نامه	۳۷۵
فهرست منابع	۳۸۷

مقدمه

با توجه به اینکه در ادامه در باره ساختمانهای درون شهری و برون شهری مطالبی را خواهیم آورد جای دارد که هرچند بصورت مختصر، مطالبی در باره شهر گفته شود. اصولاً در گذشته، در انتخاب محل ساخت هر شهر به نکاتی توجه می کردند از جمله واقع بودن بین شاهراهها و مسیرها، اعتبار بازرگانی داشتن، مرکزیت داشتن نسبت به کل منطقه، سیل گیر نبودن، سخت بودن زمین آن، ضد زلزله بودن و چندین عامل دیگر. بطور مثال در زمان الجایتو او بدون در نظر گرفتن این مسائل سلطانیه را می سازد و هرچند مسیر شاهراهها را نیز عوض می کند ولی بعد از مدتی شهر متروک شده و از بین می رود، و یا در مورد جنس زمین بطور مثال در ساخت محله شارستان یزد می بینیم که تا عمق دو متری از خاک رس و از آن به بعد زمینی بنام چلو یا کروشک است. این زمین بسیار سخت بوده و بر روی آن ساختمان را بنا می کرده اند و از خاک رس حاصله جهت بنای آن استفاده می شده است، سپس مبادرت به ساخت زیرزمین کرده و فضاها را مورد نیاز را شکل می داده اند.

در ادامه در مورد انتخاب جهت یا رون در بحث مربوط به خانه‌ها مطالبی را خواهیم آورد ولی چون مسأله در مورد انتخاب جهت شهر است مختصری از آن را در اینجا می آوریم. در گذشته با در نظر گرفتن آب و هوا، طرز تابش خورشید و جهت وزش باد (باد مطبوع، طوفان، گردباد و...) جهتی را برای شهر در نظر می گرفته اند. معماران ایرانی برای این کار از شکل شش ضلعی استفاده کرده، در کل سه رون در نظر می گرفته اند: رون راسته، رون اصفهانی و رون کرمانی.

رون راسته جهت شمال غربی - جنوب شرقی دارد و شامل شهرهای تبریز، تهران، یزد و... می شده است که جهت آن تقریباً مواجه قبله است.

رون اصفهانی جهت شمال غربی - جنوب شرقی دارد و در اصفهان، استخر، تخت جمشید و... بکار گرفته شده است.

رون کرمانی جهت غربی شرقی دارد و شهرهای کرمان، همدان، آبادیهای آذربایجان غربی و... با این رون ساخته شده اند (مراجعه شود به مبحث خانه). در بعضی از مناطق با در نظر نگرفتن این مسأله اشکالات مهمی در وضع شهر بوجود آمده است.

قبل از اسلام تقریباً تمامی شهرها را به شکل کلات ساخته (قلعه و برج و بارو) و در آنها شدیداً مسأله نظام طبقاتی رعایت می شده است. این طبقات اجتماعی پیشتر سه طبقه بوده که بعدها به چهار طبقه تبدیل شده است و شامل ارتشداران، موبدان، استریوشان و صنعتگران بوده است. اینها هر کدام در شهر جای خود را داشته و نمی توانستند به محله های دیگر بروند.

کهندهز یا کهندهز به معنی دژ قدیمی، (دژ یعنی ساختمان) قلعه مهم شهر بوده است. کهندهز گاهی در درون شهر و گاهی اوقات بیرون باروی شهر و معمولاً در کوی ارگ بوده است (ارگ یعنی محله فرمانروایی). محافظ آنجا ارگ بُد بوده و برای خودش خندق و بارو داشته است (مثل ارگ تهران).

هسته مرکزی شهر شارستان یا شهرستان بوده است و معمولاً از کنار دروازه مهم آن بازار شروع می شده و به مرکز شهر می رسیده است. این نمونه را بخوبی در ری باستان مشاهده می کنیم.

بیرون شارستان را پَر و ست و بعدها ربض می گفتند.

پس از اسلام در توسعه شهر ترجیح داده می شد که بناهای جدید را در بیرون شارستان بسازند. در صدر اسلام در برخی شهرها با بستن دیوار قبلی آتشکده، آنرا تبدیل به مسجد می کردند، اما بعدها بدلیل ازدیاد جمعیت مسجد جامع را در بیرون شهر می ساختند. به همین دلیل می بینیم که مسجد جامع ناین در محله کلوان است (کل = دروازه) یا مثلاً تاربخانه دامغان در نزدیکی جاده بازرگانی ساخته شده است. شهرها در ایران معمولاً دو شکل خاص داشته اند:

۱- شهرهای شطرنجی یا پنجازی که در آن کوچه ها خطوط عمود بر هم هستند و همدیگر را قطع می کنند. نمونه آن در تعداد زیادی از قلعه های روستایی مشاهده می شود.

۲- شهرهای تَنَسْتِه ایی یا تار عنکبوتی که مثل دایره ای است که در مرکز آن بناهای اصلی

مانند آتشکده، ساختمان حکومتی و غیره قرار می گرفته است.

نمونه شهرهای پنجازی در نقشه های قدیمی بعضی شهرها مثل محله شهرستان یزد که در حال حاضر محله های یوزداران و فهادان است دیده می شود. کلات این شهر در مرکز آن بوده و به شارستان معروف بوده است.

شهر فیروزآباد فارس نمونه ای از شهر تنسته ای است (شهر گور) که چهار دروازه، استخر، بزرگترین مهر، آناهید وارد شیر خوره را داشته است. در مرکز آن کاخی قرار داشته و جلوی آن حوضی بوده است. اطراف ارگ، اختصاص به چهار طبقه ذکر شده داشته است.

شهرهای مرو و بغداد و تعدادی دیگر از شهرها نیز به این صورت بوده اند.

در محلهای کوهستانی بدلیل ناهمواریهای موجود، شکل شهرها تابع شیب زمین بوده است. نمونه های آن ماسوله و ایپانه می باشند.

آرسن شهر شامل، محله، بازار، میدان، کوچه، خیابان و بناهای عمومی مثل مساجد، مدارس و غیره می شده است.

محله

همانطور که گفته شد پیش از اسلام شهرها بر پایه نظام طبقاتی تقسیم بندی می شدند. بعد از ظهور اسلام این مسأله منتفی شد و محله ها بنابر اشتراکات موجود شکل می گرفتند. مثلاً بر اساس هم شهری بودن، مثل محله شیرازیها و محله بهبهانیها، و یا بر اساس فعالتهای مشترک، مثل محله شعر بافها و محله حصیر بافها.

محله یاکوی، یک شهرک کوچک در دل شهر بوده و برای خودش بازارچه، مسجد، مدرسه و دیگر چیزهای مورد نیاز را داشته است.

بازارچه در این اواخر معمولاً شامل نانوائی، قصابی، عطاری و میوه فروشی بوده و برای خریدهای دیگر به بازار بزرگ می رفته اند.

اگر شغل غالب مردم محله یکی بود کارگاهی نیز در آنجا داشتند مثل محله شعر بافهای یزد که کارگاههای رنگرزی داشته است. محله ها بوسیله کوچه هایی به ارسن بازار یا دل شهر وصل می شده است.

خیابان - کوچه - گذر

به تازگی چنین گمان شده است که خیابان پدیده‌ای نو و تازه است که از باختر زمین آمده است و حال آنکه بزرگترین و طولانی‌ترین خیابانها از روزگار باستان و پژه ایران بوده، بجز خیابانهای چهارباغ اصفهان، زند شیراز، خیابان روبروی سردر شهربانی قزوین، خیابانی که مهمانسرای کاشان (محل فعلی پست و تلگراف) را به باغشاه فین و میدان بزرگ چوگان در پیش سر در باغ می پیوسته و از روزگار پیش از اسلام در کتابهای مسالک آمده است. بخصوص خیابانهای شهر باستانی ری که در ربض شهر و در پیش دروازه‌ها کشیده بود و چون خیابانهای کنونی دکانهای بسیاری در دو سو داشته و رودخانه و سیلابکندهای شهر از میان آن می گذشته و بلوارهای وسیع و مجللی را تشکیل می داده است.

کوچه یا کوی، رگهای شهر، و راههای یاریکی است که خانه‌ها را به هم وصل می کند. گذر معمولاً به صورت سه کوچه بوده است. در قدیم سعی می شده که در مسیرها تقاطع ایجاد نکنند و معمولاً آنرا سه کوچه می کرده اند. سر سه کوچه واشدگاه گذاشته و معمولاً چند درخت در آن می کاشتند. هر محله ممکن بود چند گذر داشته باشد که بعضی وقتها محل واشدگاه آن بصورت حسینی در آمده است.

ساباط کوچه‌ای سرپوشیده است. ساباط هم در شهرهای گرمسیری و هم در شهرهای سردسیری بوده است. در شهرهای گرمسیری مجبور بوده اند کوچه را تنگ و دیوار را بلند بگیرند و برای ایجاد سایه ساباط می گذاشتند.

در دزفول بدلیل اینکه نمی توان با درخت (بدلیل ایجاد شرحی) سایه ایجاد کرد، ساباط زیاد دارد. در راههای کویری چون آبادی نبوده قسمتی از راه را می پوشاندند تا قافله در آنجا استراحت کنند. این محلها را نیز ساباط می گفتند و شامل چند طاقنما و یک آب انبار بوده است.

در مسیرهای اصلی غالب شهرها، بازار قرار داشته است.

ارسن بازار

محل بازار در ابتدا در کنار دروازه اصلی شهر قرار داشته و سرپوشیده هم نبوده

است و مثل خیابان معمولاً در امتداد جاده تجارتي بوده همانند بازار تهران که از دروازه شاه عبدالعظیم تا دروازه قزوین امتداد داشت و در اول شهر تبدیل به راسته بازار بزرگ می شد. در بازار خرید و فروش های اصلی و در بازارچه ها خرید و فروشهای روزمره اهالی انجام می گرفته است. بازار عناصر مختلفی مثل راسته، رسته، دالان، سرا یا خان، خانبار و تیم یا تیمچه داشته است که در محث بازار به شرح کامل آنها خواهیم پرداخت. در کنار بازار مساجد، مدارس و ابنیه مختلف دیگر قرار می گرفته اند.

میدان

میدان همان کلمه میان است و مقرب آن میدان است و به معنی دل شهر و فضایی باز برای اجتماع مردم همراه با بازار اطراف آن بوده است. بعدها این عنصر چند نوع شده است:

۱- میدان بزرگ شهر که در دل شهر بوده و ابنیه مختلف مثل بازار، حمام و مدرسه در کنار آن قرار می گرفتند.

۲- میدانهایی بنام گرد که میدانهای کوچک پراکنده بوده و کالاهای مختلف، از آنجا پخش می شده اند. مثل میدان تره بار، میدان کاهوفروشان و...

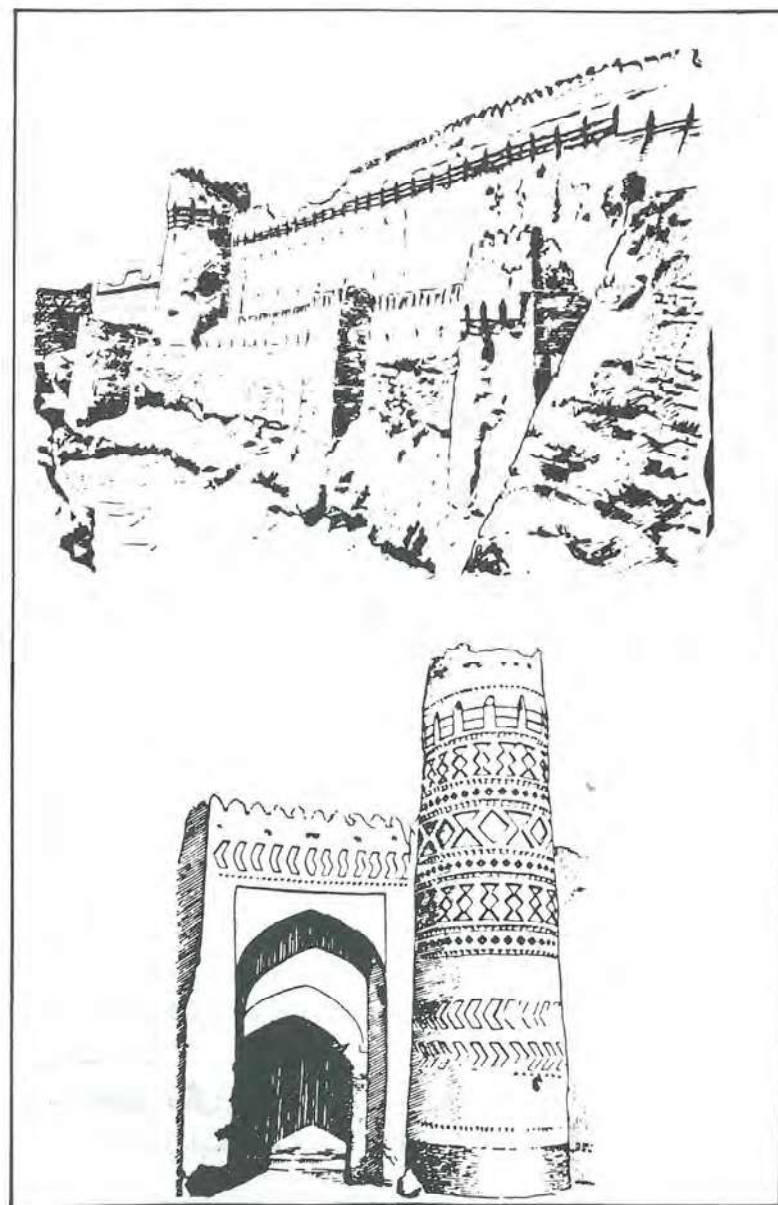
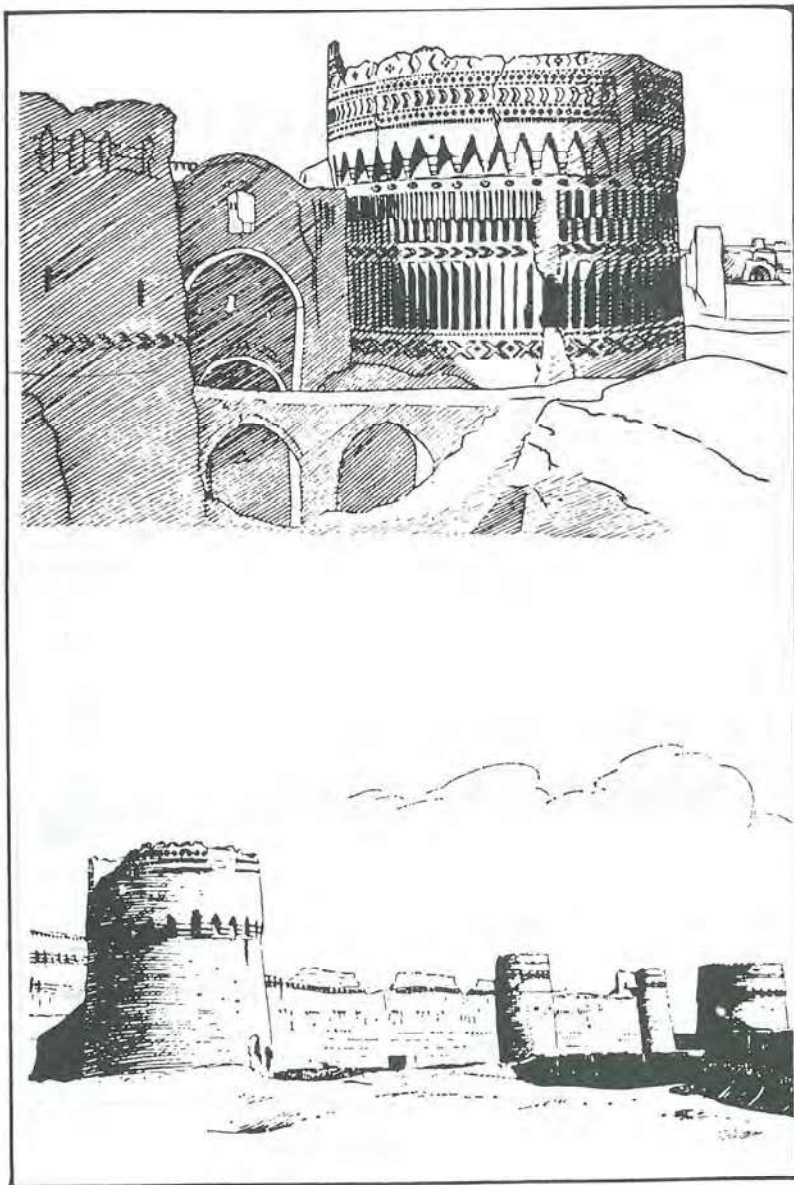
میدان نقش جهان و میدان گنجعلی خان از نمونه های خوب میادین موجود (رجوع شود به مبحث بازار).

مسجد

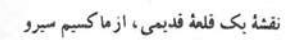
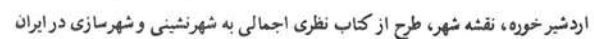
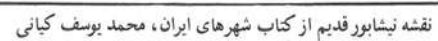
هر شهری یک مسجد جامع و هر محله نیز چند مسجد داشته است. اگر بزرگی شهر ایجاب می کرده، مسجدی نوین برای شهر جدید می ساختند مثل مسجد امیر خنماق یزد که در بیرون باروی شهر بوده است. در ارتباط با مسائل مختلف مسجد و طرز قرارگیری آن در شهر نسبت به کوچه ها و ابنیه اطراف آن در بخش مسجد مفصلاً مطالبی آورده شده است.

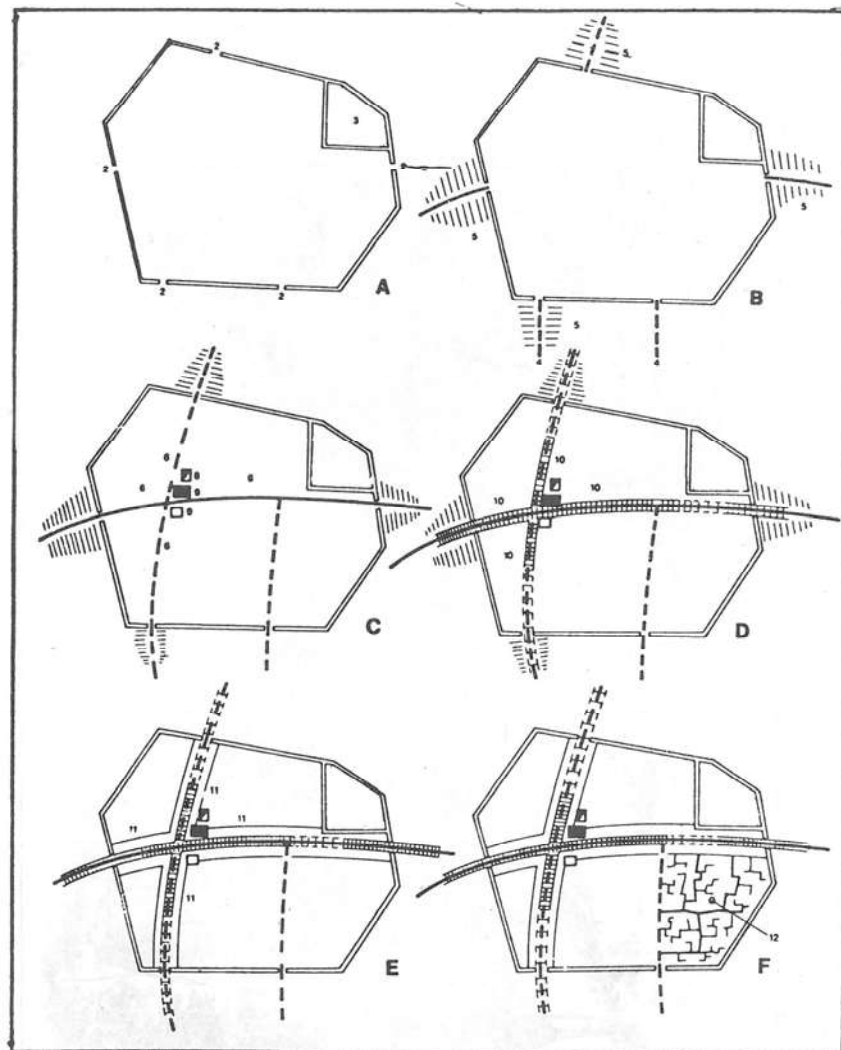
بناهای عمومی دیگر: در ارتباط با هر کدام در ادامه صحبت خواهد شد.

خانه: در ادامه در ارتباط با آن صحبت خواهد شد.

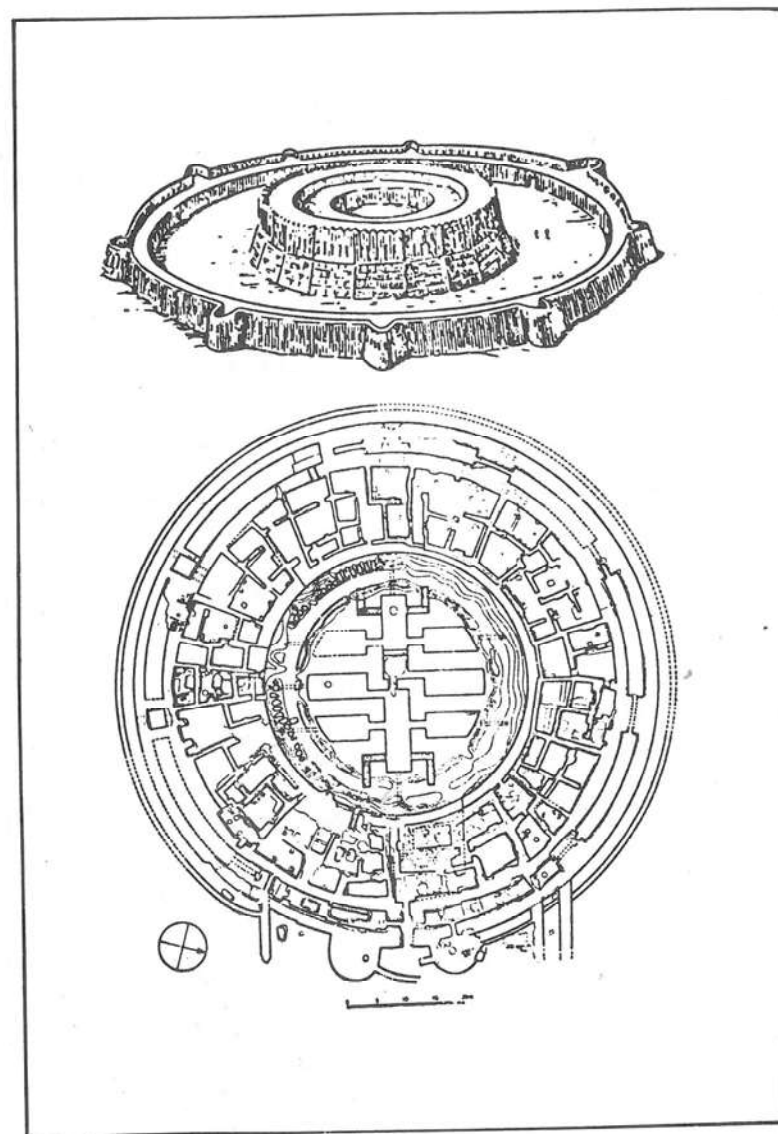
چند طرح از حصار و برجهای یزد، از یوب برداشت از کتاب یادگارهای یزد

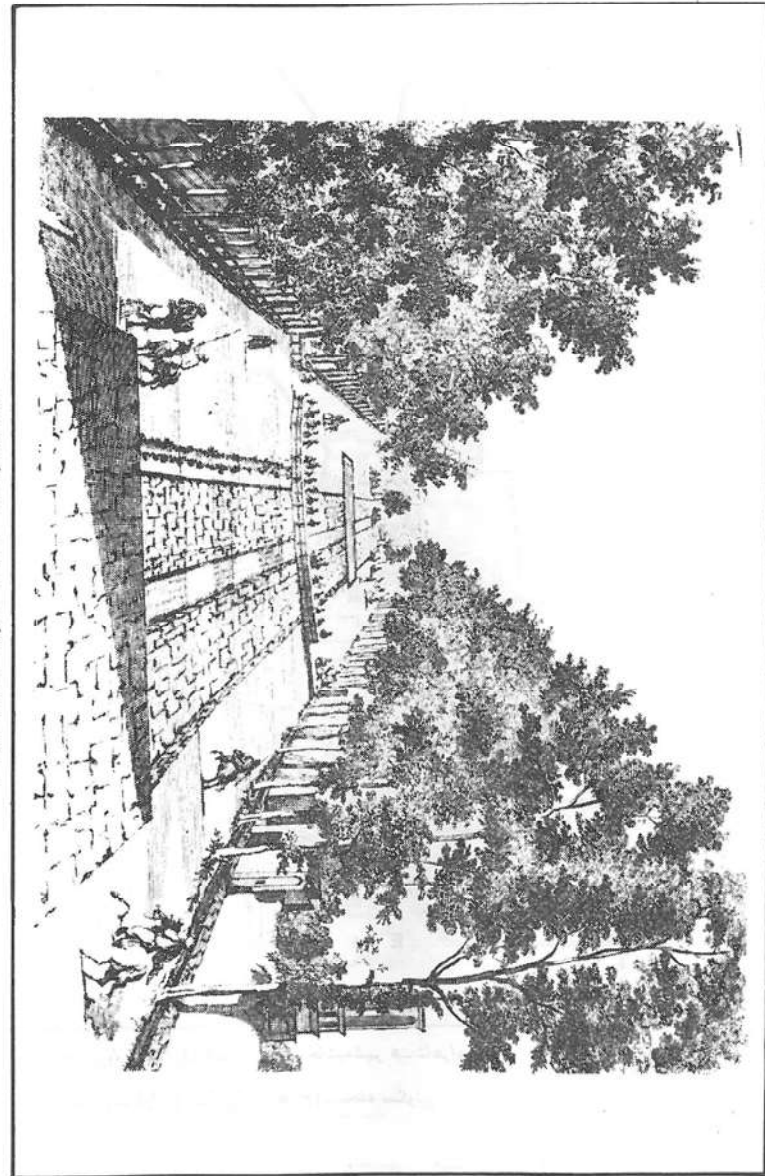

(۱- حصار ۲- دروازه ۳- ارگ ۴- راه ۵- حاشیه شهر ۶- شاهراهها (شارع عام) ۷- مسجد ۸- سازمانهای
اداری ۹- مدرسه ۱۰- بازار ۱۱- گاروانسراها ۱۲- محله مسکونی)

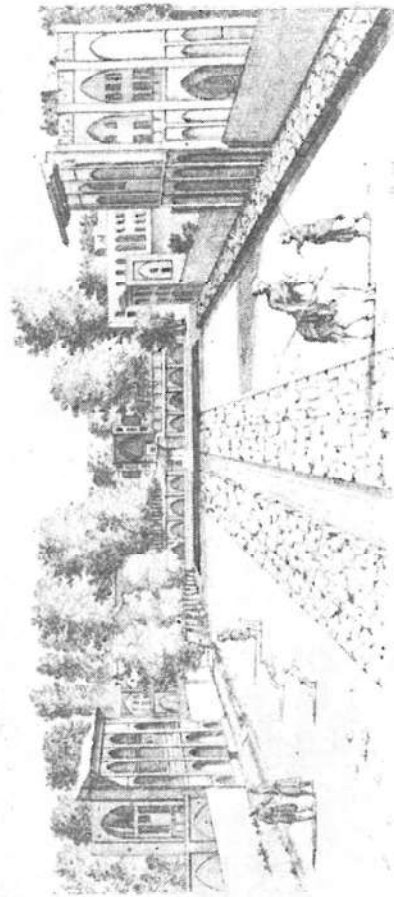
عناصر اصلی شهرهای اسلامی، طرحی از ه. کوبه، از همان کتاب

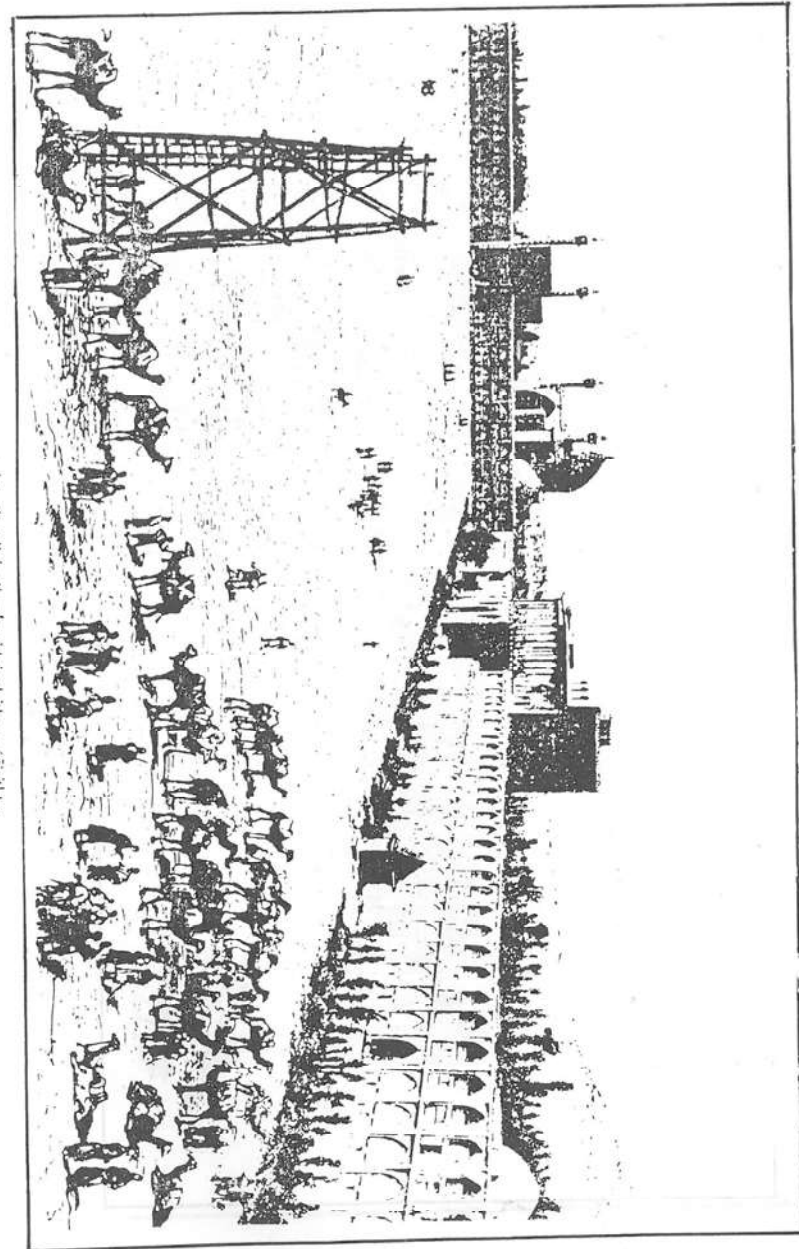
خوارزم، بازسازی طرحی یک قلعه، از همان کتاب

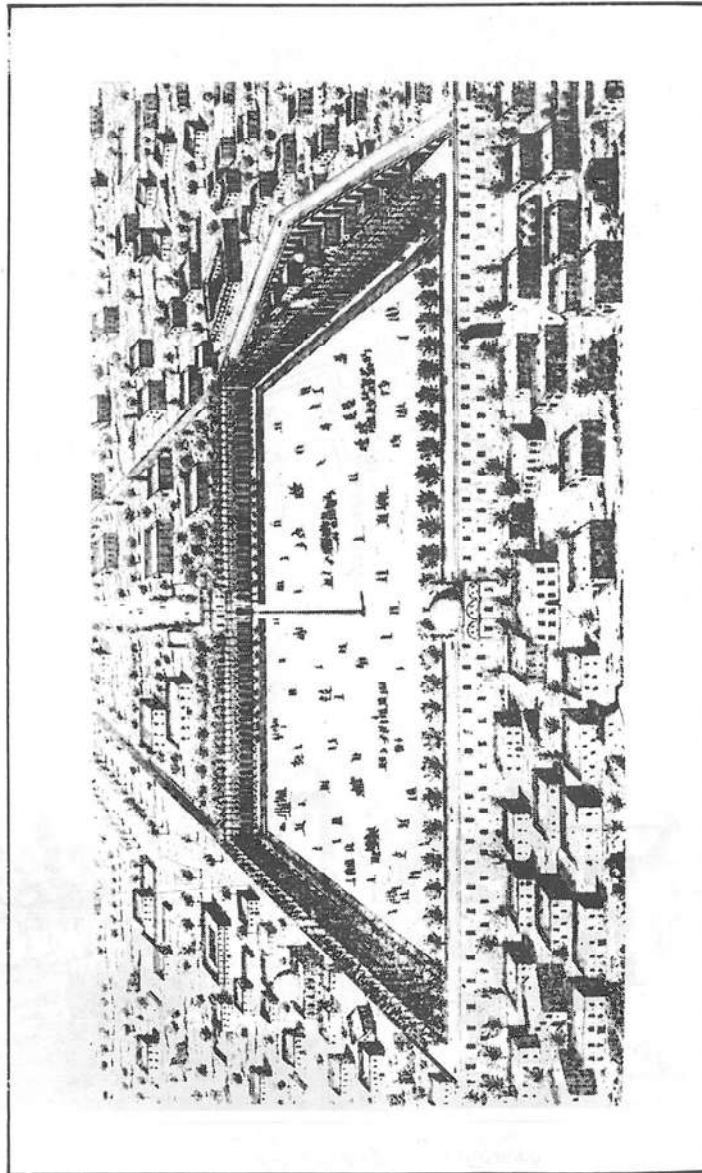
چهارباغ اصفهان طرح از کتاب اسناد مصور ارومیه از ایران

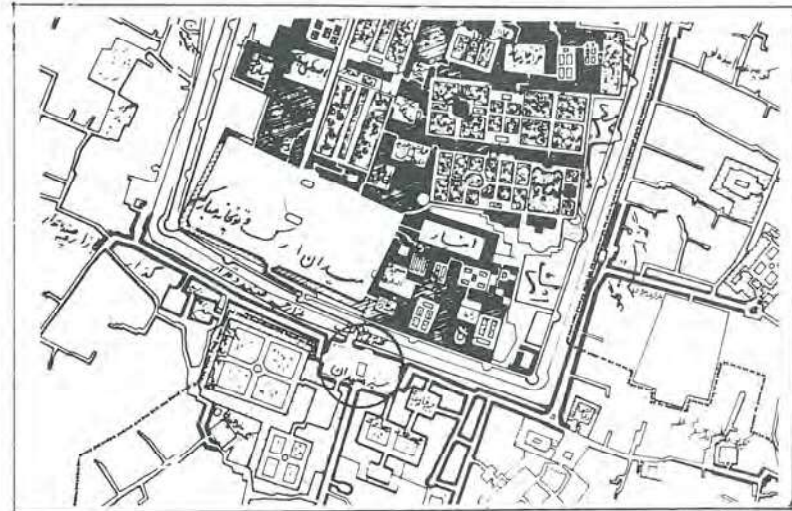
چهارباغ اصفهان، طرح از هسان کاب

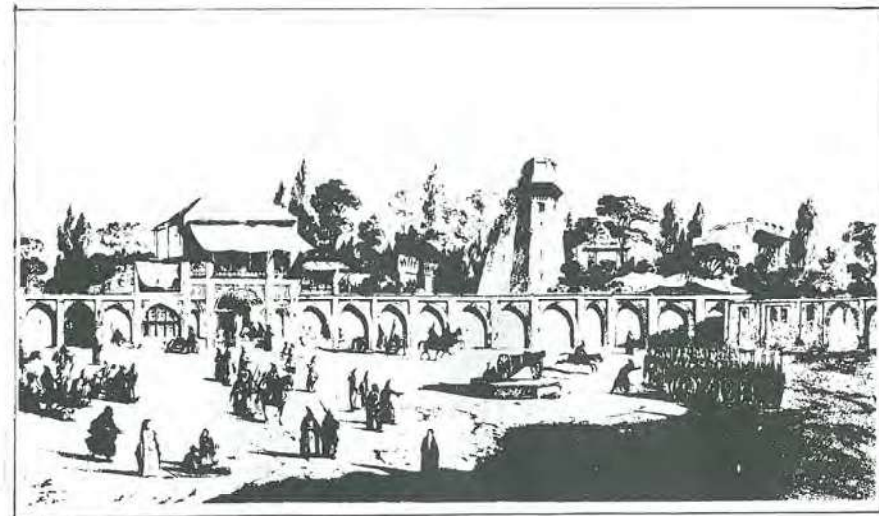
میدان نقش جهان اصفهان، طرح از سفرنامه‌های خارجی

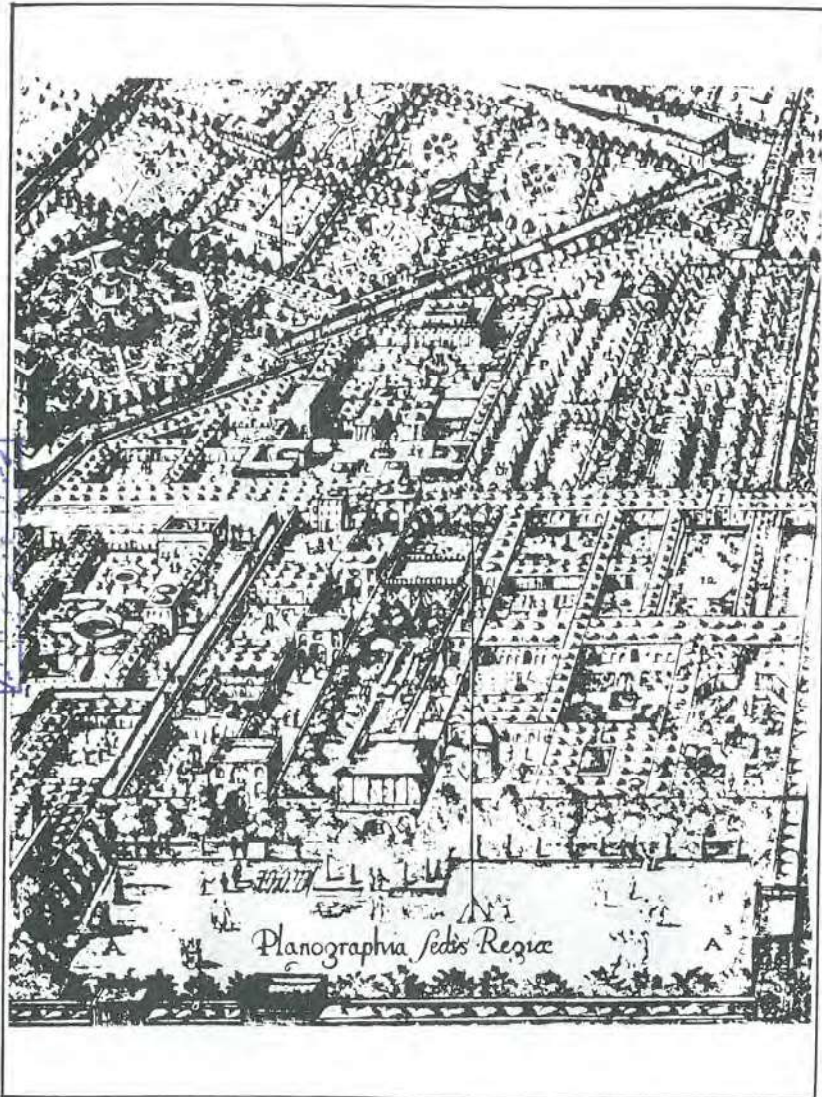
میدان نقش جهان اصفهان، از کتاب اسناد مصور اروپائیان از ایران

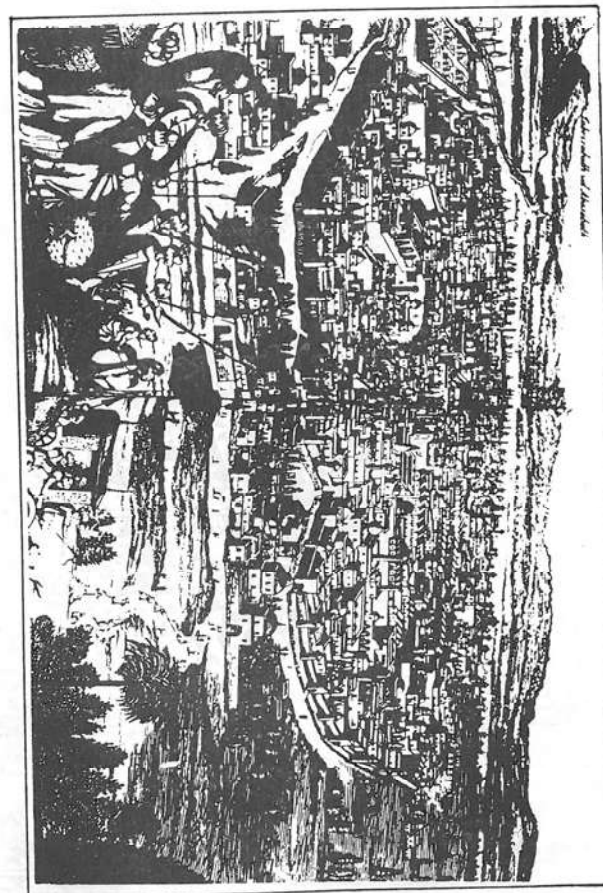
نقشه میدان ارگ و سبز میدان، از مجله میراث فرهنگی

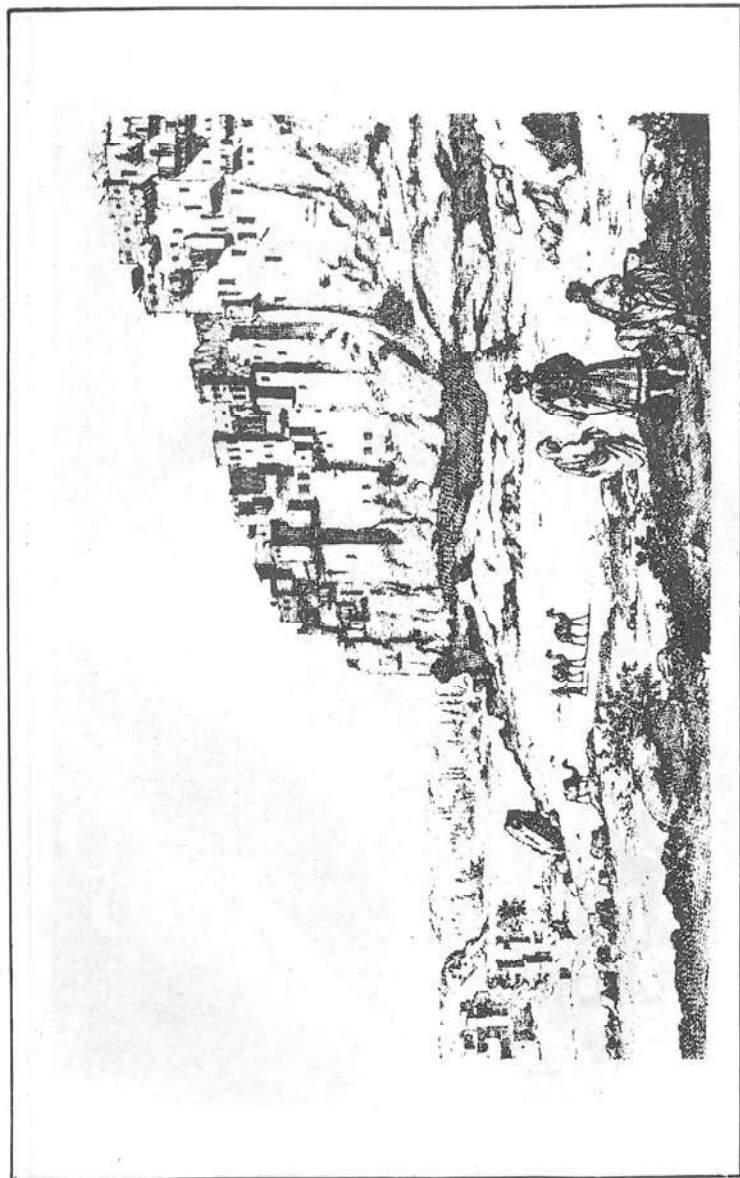
طرحی از میدان ارگ تهران، از اوژن فلاندن

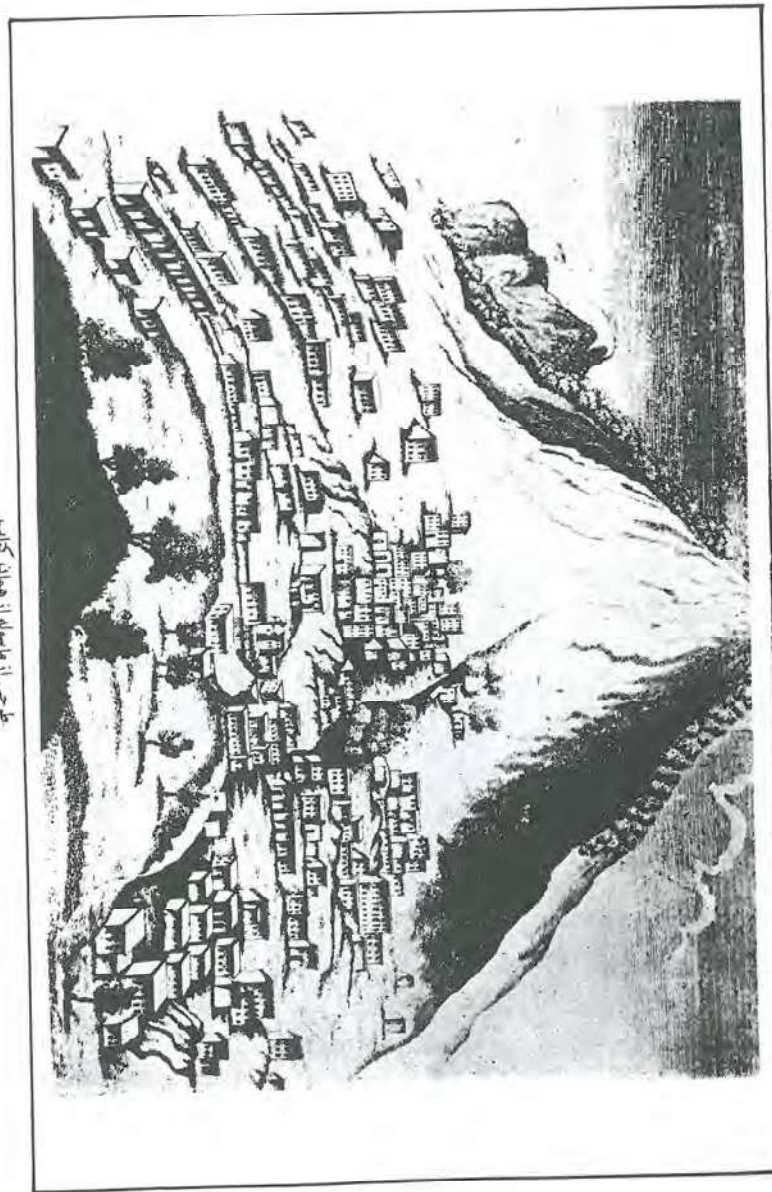
طرحی از اصفهان در دوره صفویه، از کتاب هرگ

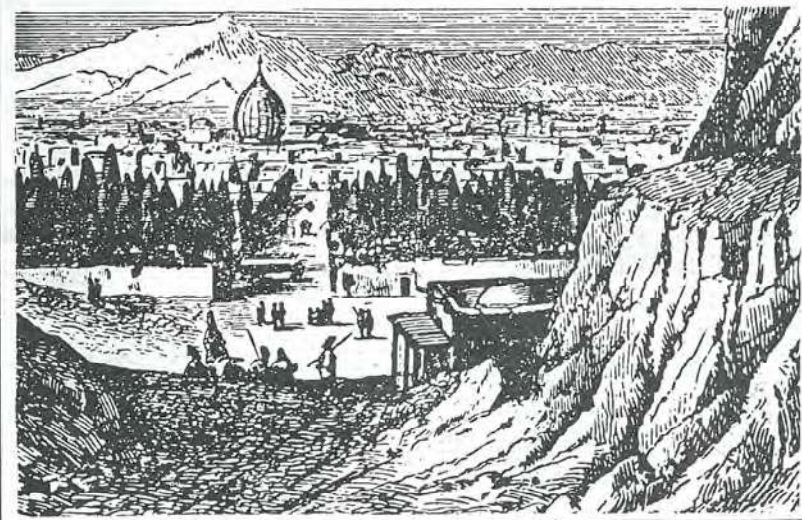
طرحی از دورنمای شهر اصفهان

طرحی از پرد خواست، از کتاب اسناد مصور و پانیا از ایران

طرحی از مسوله از هسان کتاب

شیراز، طرحی از دورنما و دروازه قرآن

بخش اول

بناهای تاریخی هر کشور در حکم بخشی از شناسنامه فرهنگی آن است
 بناهای تاریخی هر کشور بخشی از شناسنامه فرهنگ و کارنامه مردمی است که
 در آن زندگی می کرده اند؛ هر چند برگهای زرین این دفتر پر ارج پراکنده است اما از
 همین پراکنده ها چیزهایی می توان گرد آورد که در هیچ دیوان پرداخته ای نیامده است.
 در ایران ما، پایگاه هنر و معماری و شهرسازی درست پس از سخن دری جای
 دارد. با اینکه صدها دفتر و دیوان و جنگ در باره شعر و نثر فارسی پرداخته اند، از هنر
 شایسته معماری چنانکه باید و شاید یاد نشده و اگر چند تن چون ابن خرداد به و اصطخری
 و دیگران به تناسب تألیفی که در دست داشته اند، گاه گاه فهرستی از بناها و
 شاهکارهای هنر معماری در تألیف گرانبهای خود گرد آورده اند دیگران بیشتر در برابر
 اینگونه شاهکارها به توصیف های شاعرانه اکتفا کرده اند، و کمتر کسی را می شناسیم
 که چون ناصر خسرو علوی جزئیات یک اثر معماری را مویه موتعریف کند و تصویر
 واقعی آنرا در برابر چشم ما بگذارد. اگر چه ایران دوستان و جهانگردان پیگانه نیز سعی
 داشته که تا حد زیادی این نقص را جبران کنند (و هر ایرانی منصفی بر این خدمت بزرگ
 ارج می نهد) اما یا چنان در برابر زیبایی فریبنده و درخشش چهره این آثار محو تماشا
 شده اند که نتوانسته اند به جزئیات آن پردازند و نکات دقیق فنی آنرا (بخصوص منطق
 ریاضی و فن و ساختمان) دریابند یا چون جز به آثار معروف و بناهای عمومی دسترسی
 نداشته اند و نیز وقتشان تکافوی بررسی عمیق را نمی کرده تنها به توصیف جلوه های
 ظاهری هنر معماری ما پرداخته اند. با وجود این خوشبختانه وجود تعداد زیاد آثار معماری
 پراکنده در گوشه و کنار ایران که از دست عوامل ویران کننده طبیعی و غیر طبیعی جسته

